

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՅՆԵՐԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ

Բանալի բառեր – ծնելիություն, մահացություն, ընտանիքի միջին մեծության գործակից, ժանտախտ, սով, բռնագաղթ

Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում XVII դարում աչքի են ընկել մի շարք առանձնահատկություններով, որոնք պայմանավորված էին ռազմաքաղաքական իրադրության թելադրությամբ. մասնավորապես թուրք-պարսկական հերթական պատերազմի ժամանակ (1604 թ.) Սեֆյան շահ Աբաս Ա-ն (1587-1629) կազմակերպեց հայ բնակչության՝ նախադեպը չունեցող բռնագաղթ, իսկ XVI դարի վերջին տարիներից մինչև XVII դարի առաջին տասնամյակի ավարտը Հայաստանը և հարևան Փոքր Ասիան փոթորկվել էին ջալալիական շարժումներով¹: Քննարկվող ժամանակահատվածում ժողովրդագրական գործընթացների անբաժան գործոններ էին սովը, համաճարակները և մեծածավալ միգրացիան (բռնագաղթեր, գերեվարումներ և արտագաղթ), որոնք իրենց ազդեցությունն էին թողնում բնակչության ծնելիության և մահացության գործակիցների վրա:

XVII դարի սկզբին Հայաստանը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: 1586 թ. սկսած՝ տեղ են գտել զանգվածային արտագաղթերի դեպքեր Արևելյան Հայաստանից, որտեղ մելիքական տները և բնակչությունը չեն հարմարվել օսմանյան հարկային վարչամեքենային²: Այս միտումը շարունակվել է նաև 1601-1603 թթ.: Նախիջևանի Խառցն գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի 1602 թ. հիշատակարանում ուշագրավ տեղեկություն կա այն մասին, որ «մեծ մայրաքաղաք գեղն Ճահուկի» բնակչությունը, չդիմանալով օսմանյան իշխանությունների հալածանքներին, «ելեալ փախան ի բնակչացն իւրեանց»³:

¹ Հաշվի առնելով այս գործընթացների պատճառով 1606-1609 թթ. բռնկված սովի ժողովրդագրական հետևանքների ծավալները՝ այդ շրջանի ժողովրդագրական և էթնոժողովրդագրական քննությունը թողնում ենք հետագային:

² Տե՛ս Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ (այսուհետ՝ Առաքել Դավրիժեցի), Վաղարշապատ, 1896, գլ. Գ, էջ 15-16:

³ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, հիշ. թիվ 78, էջ 66:

Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ հաճախակի էին հայերի զանգվածային գերեվարումների դեպքերը: XVII դարի սկզբին Կոստանդնուպոլսի շուկաներից մեկում Սիմեոն Լեհացին ականատես է եղել քրիստոնյա պատանի գերիների զանգվածային վաճառքի¹: Հաճախ են հիշատակվում հայ խոջաների, եկեղեցու և համայնքների կողմից գերիների փրկագնման դեպքերը. օրինակ՝ 1534 թ. խոջաները փրկագնել են նախիջևանցի մի ունիթորի, XVII դարի սկզբին՝ Օգոստինոս Բաջեցին՝ մի խումբ նախիջևանցի ունիթորների, 1620-1630-ական թթ.՝ Կարինի հայ մաքսապետ Սանոս Չելեպին՝ շուրջ հազար մարդու (ըստ Հակոբ Կարնեցու), 1630 թ. Մովսես կաթողիկոսը՝ 3-4 հազար մարդու Երևանից, Թավրիզից և այլ բնակավայրերից: Ա. Խառատյանը կարծում է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին գերիներին փրկագնելու քաղաքականություն էր մշակել. օրինակ՝ 1638 թ. Արարատյան դաշտից և Երևանից գերվածներին հաջողվել է վերադարձնել Էրզրումի հայ վաճառականների օգնությամբ², իսկ Մովսես Գ Տաթևացուն (1629-1632) հաջորդած Փիլիպոս Ա Աղբակեցին (1633-1655) 1650 թ. շահ Աբաս Բ-ից (1642-1666) փրկագնել է մի խումբ հայերի³:

Ռազմաքաղաքական իրադրությամբ պայմանավորված գործընթացների կողքին նկատելի են նաև մի քանի նոր միտումներ: XVII դարի առաջին կեսին Հայաստանում ժողովրդագրական գործընթացներին բնութագրական էր հետաքրքիր առանձնահատկություն՝ վանականների թվի կտրուկ աճ, ինչը պայմանավորված էր Հայ առաքելական եկեղեցու գործունեության ակտիվացմամբ, վանքերի վերաշինմամբ և նոր վանքերի հիմնմամբ: Ձեռագրերի հիշատակարաններում, մանր ժամանակագրություններում և անգամ թուրք հեղինակների աշխատանքներում քանիցս հանդիպում ենք այս կամ այն վանական կենտրոնում հոգևորականների թվի հիշատակմանը. Ս. Էջմիածնում՝ ավելի քան 500 հոգևորականներ, Մշո Ս. Կարապետ վանքում՝ 300, Վարազավանքում՝ ավելի քան 300, Աղթամարի Ս. Խաչ վանքում՝ ավելի քան 200 (և մոտ 300 ճգնավոր դերձակներ), Տաթևի վանքում՝ ավելի քան 100, Լիմ անապատում՝ 60-70, Հովհաննավանքում՝ 60⁴: Տարբեր

¹ Տե՛ս Սիմեոն դպրի Լեհացույ Ուղեգրություն. տարեգրություն եւ յիշատակարանք, հրատ.՝ Ն. Ակիներեան, Վիեննա, 1936, էջ 18-20:

² Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), Երևան, 2007, էջ 331-334:

³ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հ. I, հրովարտակներ, պ. II (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1959, վավ. 39:

⁴ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. 2, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 296, 356, 358: Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, թարգմ.՝ Ա. Մաքրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 121, 170, 257, 259: Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, թիվ 276, էջ 187-189, թիվ 298, էջ 199, թիվ 693, էջ 478-479, թիվ 773, էջ 523, թիվ 1189, էջ 811: **Ոսկեան Հ.**,

բնակավայրերում հիշատակվում են բազմաթիվ հոգևորականներ, օրինակ՝ Բաղեշում՝ 11¹, Ագուլիսում՝ 10², Խիզանում՝ ավելի քան 10³, Ղարամուրատում (Գանձակի Ձեզամի գավառ)՝ 7⁴: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Փիլիպոս Աղբակեցին ձեռնադրել է ավելի քան 400 կուսակրոն հոգևորականներ⁵: Ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչի կամ ստացողի ընտանիքի անդամների թվարկումից շատ հաճախ պարզ է դառնում, որ նույն գերդաստանի մի քանի սերունդներում եղել են մի շարք հոգևորականներ: Այսպես, Մշո Եղիազարու (Առաքելոց) վանքում գրված Սաղմոսարանի 1636 թ. հիշատակարանում 3 սերունդում ներկայացված են 4 հոգևորականներ⁶: Մյուսյաց Աջանան գավառի Եղինկյան գյուղում 1615 թ. գրված «Վարք Հարանց»-ի հիշատակարանում գրիչ Մինաս քահանան հիշատակում է քահանա հորը և քահանա եղբորը⁷: Դիզակի Թաղասեռ գյուղում նորոգված Ավետարանի 1634 թ. հիշատակարանում թվարկված են Հովհաննես եպիսկոպոսին արյունակլից 4 եպիսկոպոսներ, 2 աբեղաներ և 2 քահանաներ⁸: 1630-1660-ական թթ. վանական կյանքի աշխուժացմանը զուգահեռ աննախադեպ տարածում է ստացել նաև կուսակրոն կանանց թվի աճը. հատկապես այքի էին ընկնում Երնջակ գավառի Շոռոթի, Առինջի, Վարանդայի Ավետարանոց գյուղի և Ագուլիսի կուսանոցները⁹:

XVII դարի առաջին կեսին հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում ժողովրդագրական գործընթացներին առնչվող տեղեկություններ հայթայթելիս հանդիպելով գրիչների կամ ստացողների ընտանիքների անդամների հաճախակի թվարկմանը՝ մենք որոշեցինք դրանց միջոցով հաշվարկել տվյալ ժամանակաշրջանում ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը (ընտանիքի անդամների միջին թիվը): Հաշվի ենք առել միայն այն հիշատակարանները, որոնք գրվել են բուն Հայաստանում և ունեն ձեռագրի ընդօրինակման վայրի հստակ տեղորոշում: Տվյալների դուրսբերման համար ընթերցել ենք շուրջ 3000 հիշատակարաններ, որոնցից դուրս ենք բերել շատ թեքիչ կանոնավոր թվարկմամբ մոտ 650 ընտանիքների վերաբերյալ տվյալներ: Այս գործում ոչ նպաստավոր գործոն է որոշ դեպքերում իզական սեռի

Վասպուրական-Վանի վանքերը, Գ. մաս, Վիեննա, 1947, էջ 978: **Զարարիա Քանաքեռցի**, Պատմություն, աշխ.՝ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015, հ. II, էջ 188:

¹ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 808, էջ 603-606:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 624, էջ 423-432:

³ Նույն տեղում, թիվ 214, էջ 146-148:

⁴ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 459, էջ 362-368:

⁵ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 359:

⁶ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 946, էջ 640:

⁷ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 701, էջ 543:

⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 829, էջ 557:

⁹ Տե՛ս **Մկրտչյան Հ.**, Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները կանանց մենաստանների և կուսակրոն կանանց վերաբերյալ, «Էջմիածին», 2013, թիվ Բ, էջ 89-101:

ներկայացուցիչների ոչ կանոնավոր թվարկումը կամ ընդհանրապես բացակայությունը¹. օրինակ՝ Խիզանում ընդօրինակված Ավետարանի 1623 թ. հիշատակարանում պարզապես գրված է՝ «և ամենայն դասերքն իւր», «և հանգուցեալ կանայքն իւր»²: Երբեմն թվարկման մեջ չեն նշվում ոչ միայն իգական սեռի հարազատները, այլև անգամ արական սեռի ներկայացուցիչները, օրինակ՝ Դիզակի Քամալեցիք գյուղում ծաղկված Ավետարանի 1639 թ. հիշատակարանում ծաղկող Ավետիսը հիշատակում է ծնողներին և «եղբայրքն իմ և քրւերքն իմ»³: Թվարկվող տվյալներն ի մի բերելուց հետո ստացել ենք ընտանիքի միջին մեծության 6.2 գործակիցը⁴: Հաշվի առնելով իգական սեռի ներկայացուցիչների թվարկման ժամանակ թույլ տրված հաճախակի բացթողումները (մեր կողմից ուսումնասիրված հիշատակարաններից ավելի քան 80 ընտանիքների պարագայում, այսինքն՝ 12,3 % դեպքերում)՝ կարծում ենք, որ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը ճիշտ կլինի 12,3 %-ով (եթե անորոշ գրված «քրւերք» կամ «դասերք» ձևակերպումների պարագայում իգական սեռի ներկայացուցիչների թիվը նվազագույն հնարավորն ենք դիտարկում՝ 2) ավելի բարձր համարել, այսինքն՝ 7: Փաստորեն, միանշանակ ճիշտ է վարվել Ա. Մելքոնյանը, որ շահ Աբասի բռնագաղթի վերաբերյալ ընտանիքների թվի հիշատակումները բազմապատկել է իր կողմից 19-րդ դարի սկզբին Էրզրումի նահանգի համար հաշվարկած 7-8 գործակցով⁵ ընդունելով, որ XVII դարի սկզբին գործակիցը նույնը պետք է լիներ: Հաշվարկները կատարելիս ուշադրություն ենք դարձրել, որ ընտանիքների անդամների միջին թիվն առանձնապես մեծ էր Վանա լճի ավազանում, Էրզրումի նահանգում, Արցախում, Արարատյան կուսակալության մեջ մտնող Կոտայքում և մի քանի այլ շրջաններում (միջինը՝ 7.5-8): Գործակիցը տասնամյակներով հաշվարկելիս

¹ Տե՛ս օրինակ՝ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 21, էջ 20-21:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 164, էջ 115:

³ Նույն տեղում, թիվ 1125, էջ 768-769:

⁴ Հաշվարկի տվյալների հիմքը (ընտանիքի անդամների թվարկումը) տե՛ս՝ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 9, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 22, 25, 32, 43, 59, 60, 64, 66, 67, 70, 71, 78, 80, 81, 82, 83, 92, 95, 100, 105, 108, 144, 160, 163, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 180, 193, 208, 209, 218, 224, 230, 231, 237, 240, 254, 259, 272, 318, 321, 333, 353, 355, 364, 365, 366, 371, 378, 386, 395, 445, 459, 464, 478, 508, 533, 537, 606, 608, 611, 612, 614, 660, 665, 683, 690, 694, 718, 719, 724, 729, 731, 764, 791, 797, 798, 808, 815, 844, 851, 861, 863, 872, 894, 931, 932, 944, 951, 969, 980, 982, 987, հ. Բ, թիվ 1, 19, 29, 31, 49, 54, 64, 65, 66, 96, 158, 159, 164, 190, 204, 214, 267, 277, 290, 293, 311, 314, 318, 320, 335, 340, 353, 367, 368, 372, 378, 380, 381, 383, 435, 446, 485, 504, 505, 515, 549, 554, 561, 563, 581, 592, 603, 626, 628, 645, 654, 665, 685, 690, 692, 702, 733, 820, 823, 824, 825, 827, 835, 846, 861, 864, 874, 901, 911, 917, 923, 935, 946, 959, 960, 965, 967, 968, 972, 1004, 1018, 1028, 1030, 1077, 1081, 1083, 1085, 1090, 1097, 1098, 1117, 1121, 1140, 1150, 1155, 1178, 1187, 1188, 1189, 1195, 1207, հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, թիվ 22, 33, 61, 75, 83, 107, 115, 151, 166, 173, 175, 249, 298, 301, 303, 313, 315, 316, 329, 338, 358, 384, 421, 428, 442, 446, 463, 484, 485, 492, 495, 523, 524, 542, 554, 560, 575, 606, 618, 625, 630, 634, 637, 642, 652 և այլն:

⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. II, գ. II, Երևան, 2014, էջ 629:

ամենաբարձրը ստացել ենք 1601-1610 թթ.՝ 6,5, թեև մահվան մասին դեպքերի ամենաշատը հանդիպել ենք հենց այս տասնամյակում: Կարծում ենք, որ ընտանիքի անդամների թվի մեծությունը պայմանավորված է 16-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակներում ծնվածների թվով: 1611-1620 թթ. գործակիցը նվազում է 8,3 %-ով, 1621-1630 թթ.՝ ևս 4,1 %-ով, ինչը պետք է պայմանավորված լիներ 1604 թ. բռնագաղթի և 1606-1609 թթ. սովի հետևանքով բնակչության բացարձակ թվի նվազմամբ, հետևաբար և ավելի քիչ թվով մարդկանցից ծնվածների թվով: Ժողովրդագրական «պայթյուն» է գրանցվում հաջորդ տասնամյակում՝ 1631-1640 թթ., երբ ընտանիքի անդամների միջին թիվն աճել է մոտ 8 %-ով, ինչը պետք է պայմանավորված լիներ նախորդող մեկ և կես տասնամյակներին Արևելյան Հայաստանում հայերի վերաբնակեցման՝ Ամիրգունա խանի ժողովրդագրական քաղաքականությամբ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում ջալալիական շարժումների հաղթահարմամբ և մի շարք այլ գործոններով, որոնք առանձին ուսումնասիրության առարկա են: Մեր հաշվարկների համաձայն՝ 1641-1650 թթ. գրեթե պահպանվել է նախորդ տասնամյակի պատկերը՝ չնչին (2,4 %) նվազմամբ:

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը հաշվարկելիս դիտարկել ենք միայն ամուսիններին և իրենց զավակներին: Միաժամանակ կարծում ենք, որ Լ. Սահակյանը¹ և տարբեր այլ ուսումնասիրողներ ճիշտ են վարվում ծխերի (տների) միջին մեծության գործակիցը շատ ավելի բարձր, օրինակ՝ 10 դիտարկելով, քանի որ, ինչպես նկատել է Մ. Կարապետյանը Բ. Շոպենի վիճակագրության ուսումնասիրությունից², տների և ընտանիքների համաժամանակյա վիճակագրության ժամանակ առաջինի մեջ ավելի շատ մարդիկ էին մտնում: Սա, իհարկե, բացատրվում է նահապետական ընտանիքով, այսինքն՝ մեկ ծխի մեջ կարող էին լինել տատիկն ու պապիկը կամ էլ ամուսինների մի քանի որդիների ընտանիքները: Սա, ինչպես և եվրոպական շատ երկրներում, երբեմն հետապնդում էր նաև վճարելիք որոշ հարկերի չափը նվազեցնելու նպատակ³: Չաքրիա Քանաքեռցու տեղեկությունը՝ Կարբի գյուղաքաղաքում մեկ տանը

¹ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Երևան, 2007, էջ 60-63:

² Մ. Կարապետյանը Բ. Շոպենի վիճակագրության մեջ նկատել է, որ Ռուսական կայսրությանը միացվելուց հետո Երևանի 1730 տներում 2751 ընտանիք կար (տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., ՊԲՀ, 1986, թիվ 2, էջ 103, իսկ նրա օգտագործած վիճակագրությունը տե՛ս **Шопен И.**, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург, 1852, с. 468, 543-546): Փաստորեն, XIX դարի 2-րդ քառորդի սկզբին 1 տանը բաժին էր ընկնում միջինը 1.59 ընտանիք:

³ Տե՛ս **Hollingswoth T.**, Historical Demography, London: Cambridge University Press, 1976, էջ 90-91:

30, իսկ Պետրոս Պետիկի հաղորդումը՝ Նախիջևանի Ապարաներ գյուղում՝ 20-25 (առնվազն՝ 5) անհատի մասին¹, ևս հաստատում են մեկ տան՝ մեկ ընտանիքից զգալիորեն մեծ լինելու հանգամանքը: Նման պարագայում կարծում ենք, որ ճիշտ է սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող «ընտանիք» և «ծուխ» («տուն») հասկացությունների դեպքում միջին գործակից համարել համապատասխանաբար 7 և 10:

Ընտանիքների անդամների թվարկումից ակնհայտ է, որ բարձր է եղել մահացության գործակիցը հատկապես կանանց և երեխաների շրջանում: Բայլու քաղաքում ընդօրինակված Ավետարանի 1623 թ. հիշատակարանում ներկայացված են ձեռագրի ստացող Աղաջանի հանգուցյալ 2 կանայք և ողջ կինը²: Այսօրինակ հիշատակումներից հստակ երևում է կանանց շրջանում մահացության բարձր գործակիցը, որը պայմանավորված էր ծննդաբերությունների ժամանակ մահացությամբ:

Կյանքի միջին տևողության վիճակագրություն կազմելու համար բավարար տվյալներ չունենք, քանի որ հազվադեպ են հանդիպում մահվան տարիքի հիշատակումները: Այդ եզակի օրինակներից մեկում՝ Որոտանի Գետաթաղ գյուղում ընդօրինակված Շարակնոցի 1639 թ. հիշատակարանում ձեռագրի գրիչ Ավետը հիշատակում է 3-ամյա հասակում վախճանված 2 եղբայրներին, 12 տարեկանում վախճանված քեռուն, ինչպես նաև ձեռագրի ստացող Մինաս քահանայի՝ 15 տարեկանում վախճանված եղբորը³: Հազվադեպ է հիշատակվում նաև մահվան պատճառը: 1619 թ. Կեցնա Եղեգիս գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Մարտիրոս գրիչը հաղորդում է, որ Ավետարանի պատվիրատու Հովհաննեսի որդի Կարապետը «տարածամ փոխեցաւ առ Քրիստոս»⁴. մահվան պատճառը ժանտախտն էր: Հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում Հակոբ Կարնեցին: Նրա հավաստմամբ՝ իր հոր՝ Գևորգի հայրն ու մայրը 4 զավակ են ունեցել: Գևորգը ծնվել է 1583 թ. և մահացել 1655 թ.՝ ապրելով 72 տարի: Գևորգի ամուսնանալուց հետո՝ 1606 թ., վրա է հասել սովը, և նրա մայրն ու երկու եղբայրները մահացել են: Ունեցել է 7 երեխա (5 որդի և 2 աղջիկ), որոնցից 3-ը մանկահասակ մահացել են: Ավագ որդի Մելքոնը մահացել է հորը գրեթե զուգահեռ՝ 42 տարեկանում, աղիքների հիվանդությունից⁵: Փաստորեն, Հակոբ Կարնեցու՝ իր ընտանիքին վերաբերող տվյալներից երևում են սովի, հիվանդությունների և մանկամահացությունների ազդեցությունը կյանքի միջին տևողության վրա, ինչպես նաև դրանց շրջանցման պարագայում 70 տարեկանի շեմը հաղթա-

¹ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 103:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 160, էջ 112-113:

³ Նույն տեղում, հ. Բ, թիվ 1121, էջ 765:

⁴ Նույն տեղում, թիվ 29, էջ 18:

⁵ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 242-243, 246, 247, 248, 249:

հարելու հավանականությունը ուշմիջնադարյան Հայաստանում:

XVII դարի հենց սկզբից ժողովրդագրական գործընթացներում իրենց անբաժան տեղն ունեին պատերազմական գործողություններին ուղեկցող սովն ու ժանտախտը: Խիզան քաղաքում ընդօրինակված Ավետարանի 1601 թ. հիշատակարանում ասվում է. «...յոժ տղութին է հացի և այլ ամենայն իրաց: Եւ է [տա]րաժամ մահ ի [տեղ]իս...»¹: Այսօրինակ հիշատակումները բազմաթիվ են շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթին և ջալալիական շարժմանը հաջորդող տարիներին՝ 1606-1609 թթ., որոնց կանդրադառնանք մեկ այլ հոդվածում: Բազմաթիվ են մահտարածամի դեպքերը նաև հաջորդող տասնամյակներին: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է, որ 1618 թ. «մահ անկաւ, հարիւր և քառասուն տղայ մեռաւ ի Գումիշխանէն ի մէկ օրն»²: Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրության (XVII դար) համաձայն՝ սա սաստիկ մարդամահ էր Գյումուշխանէի համար, «որ փոքր քաղաք մի է՝ երեք հարիւր տուն»³: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ 1621 թ. «յոժ մահ է անկեր Արգրում և շրջակա բոլորքն»⁴: Մեկ այլ սկզբնաղբյուրի համաձայն՝ 1621 թ. «մահ տարածեցաւ յարևելից մինչև ի մուտս արևու, անասելի և անպատմելի, մինչ զի փոս հատեալ Ի (20), Լ (30), Խ (40), Ծ (50) մարդ ի ներս լնուին և որոց ոչ գոյր տեարք, անկեալք յանցս ճանապարհաց»⁵: Ժանտախտի դեպքեր արձանագրվել են նաև 1623 թ.⁶: 1623 թ. Խիզանում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Հովհաննես քահանան հաղորդում է, որ Եգիպտոսից և Ստամբուլից սաստիկ մահտարածամը 2 տարվա ընթացքում հասել է Հալեպ, Ուռհա, Ամիդ, Բաղեշ, Վան, Խիզան և մոտակա գավառներ՝ օրական մինչև 100 կյանք իլելով (երբեմն՝ մեկ տնից միանգամից 2-3 մեռյալ): Տեղեկությունը հաստատում է նաև Ավնդանց գյուղի Կիրակոս քահանան՝ 2 շաբաթվա մեջ օրական 8-10 մահ արձանագրելով (ընդ որում՝ զոհվել է նաև գրչի Ստեփանոս որդին, և կարճ ժամանակ անց ծնվել է հաջորդ որդին՝ Մովսեսը)⁸: 1624 թ. Ավնդանց գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի պատվիրատու Կարապետ Մոկացին ներկայացնում է շահ Աբասի բռնագաղթից հետո ստեղծված իրավիճակը՝ բռնագաղթյալների մի մասի մահը, համատարած սովը, մարդակեր գայլերի տարածումը, տարածամ մահը, որը, ըստ նրա, սկսել է «Լատինացւոց աշխարհից» ու տարածվել մինչև Պարսկաստան:

¹ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 32, էջ 34:

² **Առաքել Դավրիժեցի**, գլ. ԾԶ, էջ 637: Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 268, 283:

³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 394:

⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 240:

⁵ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 356:

⁶ Նույն տեղում, էջ 520:

⁷ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 164, էջ 115:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 214, էջ 148: Հմմտ. թիվ 881, էջ 597-598, հիշ. թիվ 937, էջ 635, թիվ 1071, էջ 725:

Այդուհանդերձ, ըստ նրա, մահտարածամի գլխավոր պատճառը 1601 թվից չդադարող պատերազմներն էին¹:

1630-ական թթ. առաջին կեսին ռազմական գործողությունները հիմնականում ընթանում էին Միջագետքում՝ օսմանյան ռազմերթերի ժամանակ մեծ նեղություններ պատճառելով Ամիդի (Դիարբեքի) հայությանը, որ ստիպված էր լինում ոչ միայն լրացուցիչ հարկային և աշխատանքային պարտավորություններ ստանձնել, այլև զորքին ապահովել պարենմթերքով և կացարան տրամադրել: Ամիդում ընդօրինակված Աստվածաշնչի 1635 թ. հիշատակարանում Մինաս գրիչը հաղորդում է, որ «տարածեաց յաշխարհս Միջագետաց մահ տարածամ, ի քաղաք և ի գևդ, ևս առաւել ի քաղաքս Համիթ», և վեզիր Մահմադ փաշայի զորքերի դուրսբերումից (մարտի 28) հետո մահտարածամը մեծ ծավալներ է ընդունել. ապրիլին վախճանվել են քաղաքի հայ հոգևորականներից Առաքել աբեղան և Հովհաննես քահանան ու նրա կինը, իսկ հունիսին համաճարակն ավելի է սաստկացել՝ խլելով գրչի աշակերտի՝ Մաֆար դպիրի կյանքը, և միայն հուլիսի 5-ին՝ Վարդավառին, համաճարակը նահանջել է²: Հատկանշական է, որ Ամիդում 1635 թ. գրված հիշատակարանում խոսվում է մահտարածամի ժամանակ ոչ միայն մահացության ավելացում, այլև ընտանիքներ կազմելու և ծնելիության մակարդակի նվազում:

Պատերազմից հետո ևս հիշատակվում են մահտարածամի մի քանի դեպքեր: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ 1643 թ. օգոստոսին Էրզրումում «մահ անկաւ», իսկ 1644 թ. ևս «տղայամահն եղև»³: Վերջին հիշատակումը խոսում է համաճարակների՝ նախևառաջ մանուկների և պատանիների կյանքի համար վտանգավորության բարձր աստիճանի մասին: Եվ իսկապես, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչներն իրենց կամ ստացողների ընտանիքի անդամներին թվարկելիս շատ հաճախ հիշատակում են «տղայ» հասակում վախճանված եղբորը, քրոջը կամ զավակին: Հատկանշական է, որ մահտարածամի մասին տեղեկություններում հեղինակները, որոշ բացառություններով, մատնանշում են համաճարակի՝ արևմուտքից ներթափանցելու մասին:

Ի մի բերելով տվյալները՝ շատ դժվար է գնահատել ժանտախտից զոհվածների հանրագումարը Հայաստանում XVI դարում և XVII դարի առաջին կեսին, քանի որ վիճակագրական տվյալները խիստ սահմանափակ են:

Սովի և ժանտախտի պատճառած վնասներին հաճախ գումարվել է նաև մորեխների պոպուլյացիայի ակտիվացումը, ինչպես օրինակ՝ 1608 թ. Վանում⁴:

Պատերազմական գործողությունների, սովի ու համաճարակների

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150-151:

² Նույն տեղում, թիվ 881, էջ 597-599:

³ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 242, հ. 2, էջ 395:

⁴ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 365, էջ 300-301:

ուղղակի և անուղղակի ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների, մասնավորապես՝ մահացության գործակցի աճի վրա ակնհայտ է ոչ միայն ձեռագրերի հիշատակարանների, այլև XVII դարի առաջին կեսի թվակիր տապանաքարերի և խաչքար-մահարձանների ուսումնասիրությունից: Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում (ՀՀ Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի, Լոռու և Տավուշի մարզերում, ԼՂՀ-ում և Գանձակ-Գարդմանում) հաշվարկել ենք XVII դարի առաջին կեսի՝ միայն հստակ թվագրում ունեցող ավելի քան 130 տապանագրեր ու խաչքար-մահարձանների վիմագրեր՝ մոտ 150 հանգուցյալների տվյալներով¹: Մեր հաշվարկով դրանց ավելի քան մեկ երրորդը (38,2 %-ը) վերաբերում է դարի առաջին տասնամյակին, այսինքն՝ այն ժամանակահատվածին, երբ տեղի են ունեցել շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթը և 1606-1609 թթ. Մեծ սովը²:

Ժողովրդագրական գործընթացների վրա շարունակել են իրենց բացասական ազդեցությունը թողնել նաև բնական աղետները: 1636 թ. Սոխոթո գյուղը «վերուստ ի վայր իջաւ», և 1637 թ. բաղիշեցի մահտեսի Սիմոնը սողանքից տուժած գյուղի կարիքների համար աղբյուրը ևս իջեցրեց գյուղ³: Աղետալի են եղել հատկապես երկրաշարժերը: Զգալի արհավիրքներ է պատճառել 1646 թ. ապրիլի 2-ին Վանում տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժը, երբ շատերը մնացել են փլատակների տակ⁴: Առաքել Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝ զոհվել են հազարավոր մարդիկ, ավերվել են Վան քաղաքը, բազմաթիվ գյուղեր (Քարափոս, Նորագեղ և այլն), քաղաքի 4 եկեղեցիները և բոլոր մզկիթները (բացառությամբ մեկի): Ըստ նրա՝ Վանի գավառում փլուզվել են 15 վանքեր (այդ թվում՝ Վարագավանքը), որոնցից միայն 3-ն են

¹ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 68, 73-74, 76, 117, 122, 135, պր. III, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 19, 32, 43-44, 46, 47, 63, 65, 184, 200-202, պր. IV, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 15, 16-17, 28-29, 31-37, 42, 47-48, 105-106, 111-112, 129, 137-141, 144-145, 171-173, 178, 179-181, 192-193, 202-203, 206-207, 236-239, 244-247, 254-259, 269-275, 281-283, 285, 298-301, 312, 319-325, 329-332, 340, 342, 347-348, 351-352, 356-359, 361, 362, 369-371, 379, պր. V, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 18, 57, 94, 95, 98, 103-104, 147, 162-164, 172, 173, 179, 185-186, 193, 195, 233-237, 240, 244-246, 248, 250, 253-254, 255, 257-264, 265, 268, 272-274, պր. VI, էջ 30, 55, պր. IX, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012, էջ 35, 103, 105, 106, 221, 223, 271, 275, 296-297, 320-321, 392, 421, 444-445, 448, 449, 457: Ազգագրական հանդես, գ. Ե, Թիֆլիս, 1899, թ. 1, էջ 262-263: ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ Լոռու մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին (տե՛ս ՀՀ կառ. որոշում թիվ 49-Ս, 29.01.2004 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=37965>):

² Կարծում ենք, որ 1606-1609 թթ. սովը պետք է անվանել «Մեծ սով», քանի որ իր տարածքային ընդգրկման սահմաններով, մարդկային զոհերի քանակով և տևողությամբ այն աննախադեպ էր:

³ Առաքել Դավրիժեցի, գլ. ԾԶ, էջ 643:

⁴ Նույն տեղում, էջ 644: Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 161, 355, հ. 2, էջ 483: Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), հ. Գ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, թիվ 363, էջ 218:

այնուհետև վերականգնվել: Բոլոր գյուղերի եկեղեցիները ևս փլուզվել են: Բազմաթիվ աղբյուրներ ցամաքել են, որի պատճառով տեղի է ունեցել բերդաշինական համակարգի և տարաբնակեցման (բնակավայրերի) վերաբաշխում, օրինակ՝ Եղնաբերդի և Ներքին Փագախ գյուղի բերդը և գյուղը տեղափոխեցին Ղասրիկ (Խասրիկ): Ավան գյուղի աղբյուրները նույնպես ցամաքեցին: Վանքերի վերաշինման գործում ակտիվորեն ներգրավված են եղել Վանի խոջաներն ու չելեպիները՝ խոջա Ախիջանը, խոջա Ամրխանը, Մարխաս չալապին, խոջա Դիլանչին, խոջա Հովհաննեսը և այլք¹: Երկրաշարժի ավերիչ հետևանքների մասին ականատես Կարապետ Վանեցի գրիչը «Յայսմաուրք»-ի 1647 թ. հիշատակարանում հայտնում է 40 եկեղեցիների փլուզման և բազմաթիվ զոհերի մասին, ինչպես նաև հաղորդում, որ ողջ մնացածները «գրոհ տուեալ էլին ի քաղաքէն, քանզի ոչ դադարէր երկիրն ի շարժմանէն», իսկ Վանի Նորագյուղ գյուղը հիմնովին փլուզվել էր՝ իլելով 6-7 մարդու կյանք, ընդ որում՝ վերաշինումն էլ 2 տարի է տևել²:

Բնակլիմայական երևույթները ևս երբեմն ազդեցություն են ունեցել ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Սկզբնաղբյուրներում հաճախ հանդիպում են բնակլիմայական երևույթների մասին հիշատակություններ: Մի ճառընտիրի 1615 թ. հիշատակարանում ասվում է, որ օգոստոսի 10-ին «գետ մի վազեց», իսկ ձմռանը ձյուն չեկավ³: Երկու դեպքում էլ տեղումների բաշխումն իրենց սեզոնի համար բնորոշ չեն եղել, ուստի կարող էին բացասաբար ազդել մշակաբույսերի վեգետացիայի և գյուղմթերքի ստացման վրա: Մեկ այլ օրինակ ևս. Ղարաջալու գյուղում (Ուրմիայի մոտ) ոմն Պետրոս երեց 1631 թ. մի բնական աղետ է նկարագրում. «...պատուհաս երեկ ի վերայ աշխարհիս՝ ձուն եկաւ մեծ Զատկի Կանաչ կիրակին, և ամենայն պտղաբերքն չորացան, և ապայ Աստուած ողորմած էր՝ կէս մի կանաչեցաւ, և կէս մի անցաւ մինչև ի տակն չորացաւ»⁴: Մեկ այլ հիշատակարանում Մկրտիչ երեցը հաղորդում է, որ 1633 թ. Բաբերդում աղբյուրները ցամաքել էին, Ճորոխ գետից էին քաղաքի ջուրը վերցնում, սակայն հաջորդ տարին խիստ ջրառատ է եղել՝ «աղբիւր չեղած տեղացն ջուր բղխէր»⁵: Վերջինիս նմանությամբ 1640-1648 թթ. Էվլիյա Չելեբին խոսում է «Չարշամբա բազարի անանցանելի գետի», այսինքն՝ Կըզըլ-Իրմաքի մասին, որն ավերում է Թոքաթը, այնուհետև ռոռգում Ամասիայի հողերը⁶: Հետաքրքրականն այն է, որ ներկա-

¹ Առաքել Դավրիժեցի, գլ. ԼԷ, էջ 489-494:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, թիվ 397, էջ 240-241:

³ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, թիվ 713, էջ 549:

⁴ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, թիվ 603, էջ 412-413:

⁵ Նույն տեղում, թիվ 833, էջ 559:

⁶ Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, էջ 38: 1653 թ. հուլիսին Թոխաթում մեծ ջրհեղեղ է եղել, որն ավերածությունների և զոհերի պատճառ է դարձել (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 161):

յումս Թոխաթում հուլիսյան տեղումները միջինը 11,5 մմ են¹, ինչի պարագայում ջրհեղեղի հավանականությունը խիստ նվազ է: XVII դարի 2-րդ քառորդից սկսած տեղումների առատությամբ պետք է բացատրել միգրացիոն ակիքների ուղղումը դեպի պատմական Փոքր Հայքի տարածք:

Այսպիսով, XVII դարի առաջին կեսին մեծ է եղել պատերազմական իրադրության ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Հաճախակի են կրկնվել բնակչության գերեվարումներն ու բռնագաղթերը, սովը և համաճարակները: Այդ իսկ պատճառով բարձր է եղել մահացության գործակիցը, իսկ հայկական ընտանիքի ավանդական կառուցվածքի պահպանումն ապահովել է նաև ծնելիության բարձր մակարդակը: Քննարկվող ժամանակաշրջանում ժողովրդագրական գործընթացների վրա ամենաէական ազդեցությամբ առանձնանում են շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթը և ջալալիական շարժումները, որոնց կանդրադառնանք մեր հետագա հրապարակումներում:

Микаэл Малхасян – Тенденции и особенности демографических процессов в Армении в первой половине XVII в.

Турецко-персидские войны в первой половине XVII в. отрицательно повлияли на демографические процессы в Армении. Армянское население часто подвергалось массовым депортациям со стороны воюющих сторон, а из-за непрекращающихся войн голод и чума были одними из главных причин высокой смертности. Несмотря на высокий уровень смертности, сохранялся также высокий уровень рождаемости. Опираясь на данные армянских рукописей, мы пришли к тому выводу, что среднее число членов армянской семьи (считая только супруг и их детей) в первой половине XVII века было 7, а среднее число жителей одного дома – как минимум 10. Это привело нас к выводу, что после массовых депортаций (как например, в 1604 г.) нужда в обработке больших сельскохозяйственных земель способствовала росту рождаемости, и численность местного населения быстро восстанавливалась.

Mikayel Malkhasyan – The Trends and Features of the Demographic Processes in Armenia in the First Half of the 17th Century

The Ottoman-Persian wars in the first half of the 17th century had a negative impact on the demographic processes in Armenia. The Armenian population faced massive deportations by fighting sides, and as a result of ongoing wars famine and plague were among the main reasons for high mortality. Despite the high mortality rate, the fertility rate was high, too. Based on the data from the Armenian manuscripts, we concluded that the average number of members of an Armenian family (counting only spouses and their children) in the first half of the 17th century was 7, and the average number of people living in a house – at least 10. These calculations lead us to a conclusion that after massive deportations (for example, in 1604) the need of cultivating vast agricultural territories helped to have much higher fertility rate, and the native population could reach the previous figures in a short period of time.

¹ Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, տե՛ս՝ <http://www.dmi.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=TOKAT>, հասանելի էր՝ 28.01.2016: